

Павленко О. Г.,
доктор філологічних наук,
професор кафедри англійської філології
Маріупольського державного університету

УСВІДОМЛЕННЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКИХ ІНТЕНЦІЙ У НАУКОВІЙ ТРАДИЦІЇ

Анотація. Статтю присвячено вивченню антропоцентричної моделі перекладацької парадигми через висвітлення сутності мовної особистості перекладача як суб'єкта сучасних інтеграційних відносин, основу якої складає дослідницька вертикаль «комунікативна мовна особистість/елітарна мовна особистість». Увагу акцентовано на телеологічності як ключовому принципу перекладацької діяльності.

Ключові слова: мовна особистість перекладача, антропоцентрична модель, автоінтроспекція, телеологічність, теорія гармонізації перекладацького простору.

Постановка проблеми. Широка контекстуалізація процесу перекладу, зумовлена розмаїттям наявних методів і підходів, наголошує на необхідності використання інтегративної парадигми, здатної у форматі єдиної «метатеорії» синтезувати різновекторні концепції наявних сьогодні перекладацьких практик. Серед основних причин виникнення цієї необхідності – зміщення акцентів із лінгвоцентричної (оригінал і системи вихідної мови – текст мови перекладу) до антропоцентричної (розуміння сутності мовної особистості перекладача як суб'єкта сучасних інтеграційних відносин) моделі дослідження з урахуванням культурних і прагматичних чинників рецептивного контексту. Трансформації, пов'язані зі становленням нової парадигми гуманітарного пошуку, вилились у «науковий переворот» у теорії перекладу, свідченням чого став «прагматичний поворот» із його подальшим розгортанням у масштабніший «культурний поворот», коли осмислення перекладу як механічної трансформації тексту однією мовою в текст іншої переходить у площину закономірних відповідностей, орієнтованих на досягнення певного результату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість сучасних перекладознавчих пошуків і рефлексій позначена «об'єктивізмом» викладу матеріалу. Це, зокрема, сконцентрованість на таких теоретичних аспектах, як еквівалентність і адекватність, вивчення ідіостилі й лексико-фразеологічних проблем відтворення художнього тексту (О. Швейцер, В. Комісаров, Я. Рецкер, Ю. Найда, В. Коллер, Г. Мірам, Р. Зорівчак), комунікативної цінності (Г. Єгер, Л. Лашишев), предметної ситуації (Дж. Кетфорд, Ю. Найда, О. Каде), єдності форми й змісту твору (Л. Бархударов), перекладності/неперекладності (В. Коллер, Р. Якобсон, Е. Кошмідер, В. Коптілов, С. Влахов, С.Флорін, В. Гак), типології вихідних текстів (А. Нойберт, К. Райс, М. Новикова, Т. Сейворі), моделюванні процесу перекладу (О. Швейцер, Ю. Найда, В. Комісаров, І. Ревзін, В. Розенцвейг, Л. Коломієць, П. Тороп, В. Мірошниченко) та ін.

Метою статті є визначення основних індексів ідентифікації особистості перекладача в літературознавчій парадигмі, оцінка її лінгвістичної й екстралінгвістичної природи.

Виклад основного матеріалу. Звернення до вихідних положень висвітлення сутності перекладацької діяльності пов'язані з теоретичними пошуками, заснованими на врахуванні «чинника ідентифікації індивіда» – суб'єкта перекладу

(наскрізна ідея «скопос-теорії», запроваджена західними перекладознавцями К. Райс і Г. Фермеєром) за радикальної відмови від урахування «чинника засобів» – процесу перекладу. У зв'язку з тим, що різні варіанти «нової орієнтації» перекладознавства обмежують свої можливості наявною тексто- та мовоцентричністю, апеляція до перекладача, його персоналізованого «Я», інтегрованого в створений ним текст, набуває актуальності, відкриваючи нові можливості для висвітлення творчої проблематики художнього перекладу. Навіть авторитетні дослідження, що з'явилися останнім часом у західному перекладознавстві, які у «деперсоналізованій манері» (Р.-Р. Вутену) висвітлюють «об'єктивний стан» художнього перекладу, засвідчують певні здивування з приводу негативного ставлення практиків до теорії. Про це, зокрема, зазначає Г. Фермеєр («продивний спротив теоретизуванню в галузі перекладу»), В. Вільсс («про оборонні позиції відносно сучасної лінгвістики») та інші перекладознавці, які мають на меті сформувати єдину для всіх різновидів перекладу концепцію. Доцільним у цьому контексті є звернення до «методу інтроспекції» (В. Комісаров), коли перекладач аналізує власні переклади (стратегія автоінтроспекції – О. Ребрій) і, шукаючи відповіді на запитання, що постають перед ним у процесі роботи над текстом, водночас отримує можливість системно планувати свої дії.

У вимірах скопос-теорії стратегія автоінтроспекції постає як така, що охоплює всю сукупність засобів, спрямованих на досягнення певного результату, які фігурально можна окреслити такою схемою: *вибір пункту призначення* («choosing a destination») – *осмислення можливих альтернативних варіантів руху* («evaluating alternative routes») – *прийняття остаточного рішення* («deciding the specific course of a plan»), тобто *постановка цілей – складання програми дій – визначення необхідних ресурсів і джерел*. Іншими словами, планування (forethought) – це дії, сформульовані для того, щоб їх було реалізовано. Зміст цього процесу розкривається через пошук відповідей на три ключових запитання: *де перебуваємо у певний момент?* (Where are we today in terms of strategy planning?); *чого прагнемо досягти?* (Where are we going?); *як потрапити туди, куди прагнемо?* (Where do we want to go? How are we going to get there?), тобто теперішній стан (*статичність дії перекладача*) – напрям подальшої роботи й скоординоване її виконання (*настанова перекладача*) – реалізація поставленої мети (*експектації перекладача*).

З огляду на це переклад постає як дія, «активна позиція» перекладача, що має характер вираженого, свідомого творчого рефлексування (діяльнісний «вигляд причинності»), яке розкривається через з'ясування питань, для чого й заради якої мети перекладач надає тексту оригіналу нового життя. Така телеологічність (орієнтація перекладача на досягнення поставленої мети – О. П.) передбачає наявність у перекладі об'єктного та суб'єктного склад-

ників, що працюють за принципом «кінцевих причин» («*causa finalis*»), коли в межах першого (об'єктного складника) предмет дії (текст оригіналу) перетворюється на продукт дії (текст перекладу) відповідно до його іманентної природи.

Суб'єктний складник включає суб'єкт дії (особистість перекладача), який через свою діяльність (переклад) впливає на «знаряддя» (мову), і остання переадресує його «активність» предмету дії. Основу діяльнісного акту складає розгалужений причинний комплекс, що фіксує не тільки активність суб'єкта дії як таку («дієва причина»), але і її структуруючий потенціал («формальна причина») і доцільність («цільова причина»). Динамічна телеологічна модель акцентує увагу на суб'єктному складнику діяльності, тобто активному втручанні людини в природні зв'язки, створення нових предметів та їх властивостей [5, с. 134], що розкриває можливості для осмислення перекладу як діяльнісної, телеологічної, цілеспрямованої комунікативної системи. Телеологічне розуміння перекладу є суголосним з головною ідеєю скопос-теорії, згідно з якою успіх будь-якої діяльності визначається «якісним і кількісним вимірюванням» досягнення висунутої мети з однією лише різницею у визначенні джерела цілепокладання, на чому, зокрема, наголошує О. Ребрій: «<...> якщо телеологія вважає доцільність загальною властивістю будь-яких об'єктів і/або процесів, <...> то скопос-теорія надає перевагу перекладачеві, який намагається виконати певне завдання» [6, с. 255].

Орієнтація на суб'єкт є ключовою в програмній статті П. Топера «Переклад і література: творча особистість перекладача», у якій автор для дослідження проблем художнього перекладу наголошує на необхідності спостереження за «живим» літературним (перекладацьким) процесом, зазначаючи, що «за сприйняттям перекладу в новому мовному оточенні стоять процеси його створення й фігура перекладача, його творця, а також його вплив на нову аудиторію й сам об'єкт впливу», під яким «треба розуміти не лише індивідуального читача, а й усю літературу, у якій був здійснений переклад, у сукупності. Комунікативний ланцюжок літературної рецепції, якщо він перетинає мовні кордони й залучає переклад, розтягується від однієї національної культури до іншої, у дзеркало якої вона дивиться» [9, с. 234]. Далі, розмірковуючи над типологічними подібностями/розбіжностями між перекладами одного твору іншими мовами, П. Топер знову робить акцент на врахуванні суб'єктивного складника, оскільки, на думку вченого, ці розбіжності «мають бути зрозумілі їх об'єктивною зумовленістю мовними особливостями, середовищем, часом, читацьким сприйняттям, літературними традиціями <...> та індивідуальністю перекладача» [9, с. 247].

Проблема творчої особистості перекладача знаходить своє втілення в працях німецьких перекладознавців Ф. Пепке, Р.-Р. Вутену, Р. Штольце, які розглядають постать перекладача крізь призму герменевтики, вбачаючи в ньому «інстанцію, що керує процесом перекладу й приймає перекладацькі рішення», а сам переклад визначають як «результат розуміння й тлумачення <...>, що виступає об'єктом герменевтичної дії» подібно до оригіналу. Такі ж міркування із цього приводу висловлює чеський перекладознавець І. Леви, який, зокрема, наголошує на ментальному складнику перекладу (особистісна характеристика перекладача), що й зумовлює кінцевий результат. Отже, прийняття перекладацьких рішень, за І. Леви, виявляється тим успішнішим, чим ширшою інформацією про вихідний текст і цільову мову володіє перекладач, а сам вибір лексичних чи вищих текстових елементів залежить як від об'єктивних (мовних),

так і від суб'єктивних чинників, серед яких вирішальну роль, на думку дослідника, відіграють структура пам'яті перекладача, його естетичні норми, а ще й так звана «мінімакс-стратегія» (курсив наш – О. П.), що провокує перекладача до пошуку можливостей для здійснення максимально точного адекватного перекладу без будь-яких зусиль [4].

Щоб з'ясувати, як саме виявляється творча індивідуальність перекладача та наскільки структурованою вона є, звернемося до визначення поняття особистості в його філософському розумінні, згідно з яким особистістю є людина (індивід) в аспекті її соціально-культурних якостей, що формуються в процесі історично конкретних видів діяльності й суспільних відносин і зумовлюють комплекс її стійких компонентів (рівень інтелектуального розвитку, відповідальність, здатність до автономної діяльності, самооцінки й саморегуляції). Невід'ємним складником особистості є її індивідуальність, визначена сукупністю вироблених звичок і вподобань, соціокультурним досвідом, архетипом, проявом «поведінкових масок», вироблених для різних ситуацій і об'єктів взаємодії [10].

Функціонування зазначеного поняття в межах перекладознавчих досліджень зводиться до більш конкретного його осмислення як у вузькому, так і в ширшому значенні, що й зумовлює доцільність використання таких понять, як «мовна особистість» узагалі й «особистість перекладача» зокрема. Виходячи з того, що мовна особистість є «наскрізною ідеєю, яка <...> проникає в усі сфери людської діяльності» [2, с. 3] і не обмежується рамками термінологічного апарату філологічної науки, одночасно порушуючи кордони між дисциплінами, що її вивчають, найбільш умотивованим і близьким до розуміння перекладацьких інтенцій є модель мовної особистості, запропонована Ю. Карауловим. Отже, мовну особистість розуміємо як «сукупність здібностей і характеристик людини, які зумовлюють створення та сприйняття нею мовленнєвих творів (текстів), що розрізняються за ступенем структурно-мовної складності, глибиною та точністю відображення дійсності, певною цільовою спрямованістю» [2, с. 3], а також як «будь-якого носія тієї чи іншої мови, схарактеризованого на основі аналізу породжених ним текстів через використання в них системних засобів певної мови для відображення бачення ним навколишньої дійсності (картини світу) і для досягнення певних цілей у цьому світі», тобто здібності індивіда синтезувати системні уявлення мови з функціональним аналізом тексту [2].

Представлена дослідником трихотомія з моменту її оприлюднення по праву набула хрестоматійно-класичного характеру. Проте незаперечним є той факт, що наукові потреби сьогодення актуалізують деяке коригування й доповнення класичної схеми, особливо коли йдеться про *мовну особистість перекладача*. З одного боку, дослідження мовної особистості перекладача має вклататися в більш вузькі рамки, оскільки така «вибірковість контексту» виокремлює це поняття як складник мовної особистості в її загальному розумінні, з іншого – ці рамки потребують розширення, коли йдеться про двомовну або мультілінгвальну особистість, якою є перекладач. Таке свідоме редукування/прирошення змісту зумовлене розумінням сутності поняття мовної особистості перекладача – представника певної соціально-культурної групи, який ідентифікується за специфічними характеристиками вербальної та невербальної поведінки, пов'язаної з його ціннісними установками. Власне, йдеться про внутрішню креативну спонуку, що розгортає перекладацькі зусилля в ситуацію вчинку й визначає покладені на нього завдан-

ня щодо успішного забезпечення двомовної комунікації, яка за своїми можливостями максимально б наближалася до звичної одномовної комунікації. Отже, мовну особистість перекладача визначаємо як *засіб презентації діяльності індивіда, що орієнтована на трансляцію текстового змісту, який виник у чужій культурі й утілюється в контекст своєї як результат опосередкованої текстами міжкультурної комунікації*. Осмислення цього процесу, звісно ж, передбачає врахування того, що текстокреативні й рецептивні потенції перекладача як реального суб'єкта текстової комунікації (при цьому текст розуміємо не як мовне утворення, а як розгалужену «ієрархію кодів» (Р. Барт), що визначають його зв'язок з іншими позатекстовими метаструктурами) марковані чинниками іншої культури й певним чином обмежені її «рамковим простором». Ідеться про «переадресацію» перекладачем когнітивного простору в площину іншої культури, що здійснюється через свідоме осмислення ним власної місії (як суб'єкта міжкультурного посередництва, медіатора). У зв'язку із цим Г. Слишкін виокремлює такі функції перекладача в процесі міжкультурної комунікації: 1) *функція інтерпретації* (трансформація семіотичного досвіду в знакову систему іншої культури зі збереженням максимальної відповідності жанрових, стилістичних і тональних особливостей оригіналу); 2) *функція коментування* (дескриптивна трансформація смислів, уміщених у текст іншої культури, які викликають труднощі в разі прямого їх відтворення); 3) *функція цензури* (узгодження смислів і мовних форм цільового тексту з моральними й ціннісними домінантами суспільства) [7]. Можна також стверджувати, що зазначені функції розкривають особистісний контекст перекладацької діяльності, який увиразнюється залежно від настанов і орієнтацій перекладача й впливає на розвиток його мовної особистості.

Моделі-пропозиції щодо визначення перекладацьких настанов можна класифікувати за такими типами: 1) пряма орієнтація на текст і його структурні компоненти (буквальний переклад, що в окремих випадках призводить до виникнення підрядників); 2) орієнтація на автора оригіналу й ситуацію, що спричинила появу першотвору (коментуючий переклад); 3) настанова на повне досягнення природності засобів вираження (принцип динамічної еквівалентності (Ю. Найда), або прагматичний переклад); 4) орієнтація на культуру, продуктом якої є вихідний текст (аналітичний переклад, пов'язаний із герменевтичним осмисленням проблеми розуміння, інтуїтивним «відчуттям» тексту). Отже, доцільним у зв'язку із цим вважаємо використання більш конкретного поняття *індивідуальної мовної особистості перекладача*. При цьому виходимо з того, що авторська індивідуальність перекладача, унікальність світогляду, оригінальність і неповторність мовної форми утворюють одну із центральних прагматичних категорій тексту перекладу – інтенціональність, отже, і створення перекладу є *суперінтенцією*, яка й виступає ціннісною настановою перекладача, спрямованою на досягнення певного результату (головний принцип скопос-теорії – О. П.). У глобальному розумінні – це відповідність перекладу «вимогам конкретного акту міжмовної комунікації» (В. Комісаров), його конкурентоспроможність і репрезентативність (П. Топер), обґрунтована творчим характером використання можливих ресурсів мови. Певна річ, що володіння мистецтвом слова, «внутрішня обізнаність» із законами його функціонування й читачького сприйняття як невід'ємних характеристик мовної особистості перекладача притаманна особистості, що має високий рівень мовної культури. Отже, мовну особистість перекла-

дача також небезпідставно можна віднести до елітарного типу мовної культури, або до «*елітарної мовної особистості*» (термін О. Сиротиніної), яка завдяки індивідуально-особистісній нетотожності «завжди інтегрована в певну цілісність» [8, с. 395]. Це означає, що елітарність мовної особистості перекладача визначається не тільки двомовністю чи кількомовністю (інтелектуальний складник), «поєднанням двох чи кількох вербально-семантичних рівнів, мовних кодів, <...> двох чи кількох мовних картин світу» (Л. Гнатюк), а й через занурення в іншу етнічну мовну свідомість (мотиваційний складник).

Універсальна модель мовної особистості перекладача, основу якої складає дослідницька вертикаль *комунікативна мовна особистість/елітарна мовна особистість*, урахує концептуальні положення теорії гармонізації перекладацького простору (Л. Кушніна), згідно з якими переклад – це відкрита система нелінійної конфігурації, що має польову структуру, елементами якої є поля (ядро поля або його зміст і периферія, його гетерогенні імпліцитні смисли). Поля перекладацького простору (поле автора, поле перекладача, поле реципієнта, фактичне поле, енергетичне поле) виформовують відповідні смисли, при цьому варто зауважити, що інтегральний зміст тексту перекладу не є сумою смислів, уміщених у цих полях, а є синергією, що призводить до «прирошення нових смислів», співвідносних із цільовою культурою. Така взаємодія розвитку й функціонування перекладацького простору визначає *гармонію* як аксіологічний принцип перекладу. Це означає, що смисли текстів оригіналу й перекладу не є ідентичними або адекватними, тотожними або еквівалентними, а є гармонійними, і в результаті цієї гармонії текст перекладу інтегрується в сприймаючу культуру. При цьому він піддається впливові адаптаційних механізмів, які не лише забезпечують трансляцію смислів, а й їх етнолінгвокультурну адаптацію в перекладацькому просторі. Реалізація зазначеного наголошує на необхідності вироблення відповідних перекладацьких стратегій, що «працюють» переважно в межах поля перекладача, яке в цьому разі виступає полем міжкультурної взаємодії й осмислюється перекладачем, породжуючи в кожній конкретній ситуації певний синергетичний ефект. Це означає, що переклад тексту, здійснений різними мовами, і такий, що відтворений перекладачем у різному часовому просторі або в різний «перекладацький час» (Л. Кушніна), має викликати «різний синергетичний ефект, у результаті якого з'явиться інший текст перекладу, і так до нескінченності» [3, с. 17].

Виходячи з того, що в полі нашої уваги перебуває комунікативний простір перекладача, мовна особистість останнього розглядається як складник цього простору. Отже, шлях її становлення проходить через такі комунікативні компетенції, як *когнітивні* (володіння мовами, уміння здійснювати вибір мовних одиниць з урахуванням їх соціокультурної специфіки), *афективні* (перекладацька інтуїція, внутрішнє чуття тексту оригіналу) і *поведінкові* (володіння стратегіями загальної та національної мовної поведінки через налагоджування відносин між представниками різних культур, якими є автор і перекладач). Інтерпретуючи життєвий досвід перекладача як сукупність його фонових знань, Р. Штольце наголошує на поєднанні рецептивної, мовної (ідіоматичної) і продуктивної перекладацьких компетенцій, що дозволило іншим дослідникам (В. Вільсс, В. Колер) сформувати уявлення про переклад як результат лексичних, синтаксичних, текстуально-прагматичних замін «початкової комбінації знаків, коли вступають у силу комунікативні чинники впливу як об'єктивного, так і суб'єктивного

характеру» [1, с. 284]. Наведені дослідницькі міркування, як бачимо, роблять акцент на визначальній ролі володіння перекладачем комунікативними компетенціями, які є невід'ємною умовою формування його мовної особистості й узагалі запорукою якісного гармонійного перекладу, що є таким же унікальним, як і оригінал.

Висновки. Отже, використання перекладачем загальних принципів перекладу є когнітивним регулятивом його діяльності в цілому – планування процесу комунікативної взаємодії залежно від конкретних умов спілкування й особистостей комунікантів, а також реалізації плану цієї інтеракції. Безперечно, імовірні варіанти перекладацьких підходів по-різному впливають на рецептивні можливості цільової мови й культури і, виявляючи їх потенційну «неєдність», провокують до обмежених висновків і різночитань. Але, незважаючи на складність інтерпретаційних процесів, головною тезою все ж таки залишається те, що переклад є продуктом діяльності й завжди несе на собі відбиток особистості його творця.

Література:

- Іваницька М. Особистість перекладача в українсько-німецьких літературних взаєминах: [монографія] / М. Іваницька. – Чернівці: Книги–XXI, 2015. – 604 с.
- Караулов Ю. Русский язык и языковая личность / Ю. Караулов. – М.: Наука, 1987. – 264 с.
- Кушнина Л. От коммуникативных компетенций – к коммуникативной личности переводчика / Л. Кушнина, С. Улитина // Изв. Волгоград. гос. пед. ун-та. – 2013. – № 9 (84) – С. 16–18.
- Левый И. Искусство перевода / И. Левый. – М.: Прогресс, 1974. – 374 с.
- Мінаков М. Історія поняття досвіду / М. Мінаков. – К.: Парапан, 2007. – 380 с.
- Ребрій О. Креативність як чинність множинності перекладів / О. Ребрій // Людина. Мова. Комунікація: Каразинські читання: матеріали ІХ Міжнар. конф. – Харків, 2010. – С. 255–256.
- Слышкин Г. Межкультурная компетенция и концепт «перевод» / Г. Слышкин // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2001. – С. 60–64.
- Сохань Л. Елітарна особистість як соціальний тип / Л. Сохань // Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. пр. – 2010. – № 3–4. – С. 394–399.
- Топер П. Некоторые актуальные вопросы художественного перевода / П. Топер // Славянские литературы: докл. совет. делегации IX Междунар. съезда славистов, г. Киев, сент. 1983 г. – Киев, 1983. – С. 212–256 с.
- Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні (Метакритичне дослідження) / І. Фізер. – К.: Academia, 1993. – 111 с.

Павленко Е. Г. Осмысление переводческих интенций в научной традиции

Аннотация. Статья посвящена изучению антропометрической модели переводческой парадигмы через освещение сущности языковой личности переводчика как субъекта интеграционных отношений, основу которой составляет исследовательская вертикаль «коммуникативная языковая личность/элитарная языковая личность». Внимание акцентировано на телеологичности как ключевом принципе переводческой деятельности.

Ключевые слова: языковая личность переводчика, антропометрическая модель, автоинтроспекция, телеологичность, теория гармонизации переводческого пространства.

Pavlenko O. Translator's competence and intentions in the academic tradition

Summary. The article highlights the anthropometric model of the translation paradigm through the clarification of the essence of the translator's linguistic personality. The author discloses the latter to be the subject of integrative relations based the research vertical "communicative linguistic personality/elite linguistic personality" as well as accentuates on the teleology as a key principle of translation process.

Key words: the translator's linguistic personality, the anthropometric model, autointrospection, teleology, theory of harmonization of the translation space.